

II. MEŞRUTİYET OSMANLI MECLİS ZABITLARINDA BULGAR AZINLIKLARININ KİLİSE VE OKUL SORUNLARI

*Doç. Dr. Gülnihâl BOZKURT**

GİRİŞ

Azınlık, bir devlet içinde çoğunluğu oluşturan topluluktan ırk ve din farklılıklarıyla ayrılmış, ama o devletin vatandaşlığında olan insan gurubudur. Bu guruptaki insanlar birbirlerine müşterek ırk, dil, din, kültür bağlarıyla bağlıdırlar.

Azınlıklar tarihte her zaman bazı haklarından mahrum bırakılmışlardır. Yüzyıllarca devletin egemenlik alanına giren bir iç hukuk meselesi olarak bakılan azınlıklar, aslında yalnız iç değil dış politika açısından da büyük önem taşıdılar. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, azınlıkların hukukî durumlarının, vatandaşları oldukları devletle olan ilişkilerinin düzenlenmesi bir zorunluluk haline geldi¹. Çünkü savaş sonrası kurulan ya da sınırları değişen devletler içinde ırk, dil ve din itibarıyla azınlıkta olan topluluklar pek çoktu. Bunlara da birlikte yaşadıkları milletlere verilen hakların tanınması ve ezilmeleri için uluslararası bir koruma sisteminin oluşturulması kararlaştırıldı ve bu konu barış anlaşmalarında ve diğer uluslararası sözleşmelerde yer aldı. Buna göre, azınlıklar temel hak ve özgürlükler sosyal, ekonomik, siyasi ve medenî haklar bakımından diğer vatandaşlarla eşittir. Onlara, dil, din, öğretim hürriyeti sağlanarak, kendi millî özelliklerini koruma, toplu olarak buldukları yerlerde kendi dillerinde eğitim yapan okullar kurma hakkı tanınmıştır.

İnsan hakları konusundaki gelişmeler, azınlıkların aynı bir biçimde korunmasını büyük ölçüde gereksiz kılmıştır. İnsan haklarını

* A.Ü. Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

1. Azınlıkların uluslararası düzeyde korunmalarının ilk örnekleri 19. yy.da görülmektedir.

güvence altına alan uluslararası anlaşmalar yapılmış ve bunlara imza koyan devletler, bu anlaşmalara uygun davranma mükellefiyeti altına girmişlerdir (Pacta Sunt Servanda). Bu anlaşmalara örnek olarak BM anlaşması, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyanname, 1965 Irk Ayrımcılığının Her Biçiminin Ortadan Kaldırılması ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme, 1975 Helsinki Bildirisi Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Belgrad, Madrid, Viyana, Paris Belgeleri verilebilir.

Azınlıklar sorununu ülkemiz açısından ele aldığımız zaman Lozan Barış Anlaşmasında Türkiye'deki azınlıkların düzenlendiğini görmekteyiz. Bu anlaşmada gayrimüslim azınlıklar rejimi benimsenmiş, azınlık olarak Rum, Ermeni, Nesturi, Asuri ve Bulgarlar gösterilmiştir. Anlaşmanın II. Bölümünün III. kesiminde 38-45. maddeler arasında azınlıklar koruma altına alınmışlardır. Bu maddelerde gayrimüslimlerin Türk vatandaşı müslimanların yararlandıktan tüm özgürlüklerden, medeni ve siyasî haklardan hiçbir ayırım yapılmaksızın yararlanabilecekleri, kendi dil, din, etnik kökenlerine ait farklı özelliklerini sürdürebilecekleri belirtilmiştir.

Azınlık haklarını korumak, onlara özel imtiyazlar tanıyarak değil, ayırım gözetici davranışları yasaklayarak gerçekleştirilmektedir. Günümüzde uluslararası düzeyde ortak hukuk kurallarıyla düzenlenmiş bir azınlık rejimi yoktur. Bir ülkede geçerli olan azınlık rejimini o ülkenin tâbi olduğu hukuk kuralları düzenler. Azınlıklara tanınan haklara karşılık, azınlıkların da uyrukluğunu taşıdıkları devlete bağlılık göstermeleri, kesin bir sadâkat borcu altında bulduktan da kabul edilmektedir.

Ancak Medeni Kanunumuzun 1926 yılında kabulü ile, müslüman-gayrimüslim ayırımını kalmadığından, gayrimüslim azınlıklar kurdukları komisyonlarla azınlık olarak himaye görmekten, kendi arzularıyla vazgeçtiklerini, Adalet Bakanlığı'na gönderdikleri mazeretlerle bildirmişlerdir. Bugün Anayasamızın Türk vatandaşları sağladığı hak ve hürriyetlerden her Türk vatandaşı eşit olarak yararlanmaktadır.

Biz bu incelememizde² önce, Osmanlı Devletinde azınlık olarak yaşamış olan Bulgarlarla ilgili tarihî ve hukukî gelişimi kısaca özetleyecek, bu arada çok kısa olarak da Bulgaristan'daki Türk azınlığıyla ilgili gelişmelere de ana hatlarıyla değineceğiz. Daha

2. Bu araştırmanın özeti, 3.4.1991 tarihinde A.Ü. Rektörlüğü tarafından düzenlenen "Bugünkü Bulgaristan ve Türkler" konulu panelde bildiri olarak sunulmuştur.

sonra esas konumuz olan II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan zabıtlarından seçtiğimiz örneklerle Bulgarların Fener Rum Patrikhanesinden ayrılma çabaları sonunda patlak veren kiliseler ve Okullar sorununun çözüm şeklini ortaya koyacağız.

/. Genel olarak

Osmanlı Devleti'nde çeşitli ırk ve dinlere mensup olan kişiler, etnik kökenleri değil, din veya mezhepleri esas alınarak, Müslüman-Hıristiyan, Yahudi olarak guruplandırıldılar. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra, seçilen Patriği Rum Ortodoks Kilisesi'nin şefi olarak onayladı. Bulgar kilisesi de M.S.870'den beri (kuruluşundan beri) bu kiliseye bağlıydı. Fatih döneminde Ermeni ve Yahudiler de Rumlar gibi birer "millet" olarak tanındılar. Böylece Millet gruplarına kendi dinî ilişkilerini yürütme ve özel hukuk meselelerini çözümüleme, azınlık okulları açma, dinî vergileri toplama yetkileri verildi³.

1789 Fransız İhtilâlinin yaydığı milliyetçilik akımı ve hürriyet, eşitlik prensipleri giderek zayıflamakta olan Osmanlı Devletindeki çeşitli ulusları da etkiledi. O zamana kadar kendilerini Hıristiyan olarak gören insanlar artık kendilerini, Bulgar, Sırp, Rum, Ulah... olarak görmeye başladılar. Osmanlı Devleti 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanlarıyla gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerine saygı gösterdiğini açıkladı. Din ayırımının kaldırılarak, herkesin "eşit Osmanlı vatandaşları" olarak aynı hukukî statüye oturtulabilmeleri için pek çok alanda reformlar gerçekleştirildi. Ancak gayrimüslimlerin istedikleri artık yeni haklar, eşitlik değil, millî devletlerini kurmaktı. İlk örnekler 1803 Karayorgi, 1821 Mora İsyanları ve 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığıdır.

Yüzyıllardır Rumların yönetimindeki Fener Patrikhanesine bağlı olan ve "Rum Milleti" içinde yer alan Bulgarlar da Rusya'nın da kışkırtılması sonucunda 1841'den başlayarak sık sık ayaklandılar. Bağımsız millî kiliselerini kurarak önce Rum hakimiyetinden kurtulmak, sonra da siyasî birliklerini sağlamak amacındaydılar.

1848'de İstanbul'daki Bulgarlar bir papaz evi açmak için Babı-âli'ye başvurular. Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi toplulukları

3. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasal Olayların Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*. 1989. Ankara, T.T.K. Basımevi.

ayn kiliseleri ve mâbedleri olduğu halde kendilerinin olmadığını, Rumca yapılan ayinleri izleyemediklerini belirttiler.

Bu istek üzerine Babiâli Fener'de bir papazevi yapımına izin verdi⁴. Bulgarlarla, onların ayn kilise isteğine şiddetle karşı çıkan Rum Patrikhanesi arasındaki uzun çekişmeler sonunda, 1870 yılında bir beratla Bulgarların bu kiliseden ayrılmasına ve "Bulgar Eksarklığı" adı altında ayn bir kilise kurmalanna izin verildi⁵. Rum Patriği mezhep işlerine Babiâli'nin kaşamayacağını belirtti ise de, Padişah, Vidin Başpiskoposu Anthimos Efendi'nin Eksarklığını onayladı (16 Nisan 1872). Patrikhanede toplanan bir dinî meclis, Bulgarların şizmatik olduğunu ilan ederek bu kiliseyi tanımadı.

1878 Berlin Anlaşmasıyla, Ayastefanos Anlaşmasının kurduğu büyük Bulgaristan beyliğinin sınırları daraltıldı ve Makedonya Osmanlı sınırları içinde bırakıldı. Balkanların güneyinde de ayrıcalıklı bir Doğu Rumeli ili kuruldu.

1879 Nisan'ında Bulgaristan Anayasası Büyük Devletler ve Babiâli tarafından kabul edildi. Buna göre Bulgaristan anayasalı bir prenslik oluyordu. Prensin yanında genel seçime dayanan bir Ulusal Meclis bulunacaktı. Prensiğe Alman Prensi A.v. Battenberg getirildi. Yine aynı ay, Doğu Rumeli'nin Babiâli'ye bağlı özerk bir vilayet olduğu kabul edildi. Bu arada Bulgar-Rum sürtüşmesi de devam ediyordu. Rum Patriği, Eksark'ın Bulgaristan'da yerleşmesini ve Bulgar kiliselerinin kendi yargı denetimine sokulmasını istiyordu⁶. Babiâli ise Bulgarların dinî nitelik taşıdığına inandığı hareketlerini hep destekledi. 12 Nisan 1885'de İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğinden Alman Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir raporda, "Babiâli'nin, Rum Patrikhanesinin Bulgar Eksarklığına karşı

4. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", Hazine-i Evrak Tetkikleri, TTBM. 1 Mart 1341, no.85(8).A. Refik Bulgar İhtilali, TTEM, 15. sene, No.86/91, 1 Mayıs 1341, sh.120 vd., H. İnalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara 1943.

E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C.7, s.91; G.G. Amakis The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900, vol.1, New York, 1969.

5. Wilhelm Friedrich Fernau, Patriachen am Goldenen Horn, Gegenwart und Tradition des Orthodoxen Orients, 1967, s.80-81. 1891'de Bulgar Eksarklığına eğitim faaliyetinde bulunma hakkı da verildi. Eksark, eğitimi Bulgarca sürdüreceğini, resmî dil olan Türkçenin Bulgar Okullarında yabancı dil gibi okutulacağını açıkladı. Gayrimüslim cemaat okullarındaki eğitim serbestisi ve gelişmeler için bkz. Bozkurt, Gülnihal, a.g.e., sh. 161-168.

6. Foreign Office Arşivi Londra, F.O. 78/3039, No.221. Bu rapor ve ayrıntılı bilgi için bkz. G. Bozkurt, a.g.e., s. 191.

çıkışını büyük bir güçle engellediği" yazılıdır⁷. Nitekim, II. Meşrutiyet Meclislerinde de aynı politikanın sürdürüldüğü zabıtlarda açıkça anlaşılmaktadır.

1885 yılında çıkan bir ayaklanma Battenberg'in aynı zamanda Doğu Rumeli Prensi ilan edilmesiyle sonuçlandı. Babıâli ve Büyük Devletler bu "de facto" birleşmeyi kabul ettiler. Babıâli, yeni statüye 1 yıl sonra, 1886'da hukuken de tanıdı.

II. Meşrutiyetin ilanı üzerine Bulgaristan 1908 Ekiminde tam bağımsızlığını ilan etti. Babıâli 1909 Mart'ında bu durumu da tanıdı⁸. Artık Bulgaristan bağımsız bir krallıktı. Orada yaşayan Türkler de Bulgar vatandaşı ve azınlık statüsüne girdiler. Onların azınlık olarak korunmaları ilk önce 1878 Berlin Anlaşmasında hükme bağlandı. Daha sonra 1909 İstanbul Protokolü, Balkan Savaşı sonunda imzalanan İstanbul Anlaşması, I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan 1919 Neuilly Anlaşması⁹, 1925 Türk Bulgar Dostluk Anlaşması, II. Dünya Savaşı sonunda müttefiklerle imzalanan 1947 Paris Barış anlaşması ile Bulgaristan'da yaşayan Türklerin azınlık hakları güvence altına alınması kararlaştırılırken, yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz, çeşitli insan haklarını güvence altına alan Anlaşmalara da Bulgaristan imza koymuştur¹⁰.

//. Osmanlı Devletinde Rum Patrikhanesi-Bulgar Eksarklığı Çatışması ve Meclisdeki Görüşmeler

Bulgar Eksarkhanesi Osmanlı topraklarında Bulgar Prensiğinin ve sonra da krallığının bir temsilcisi olarak çalışmayı sürdürdü¹¹. Bulgarlar ise kurdukları çetelerle Makedonya'da bazı yerleşim

7. Auswartiges Atnt Arşivi, Bonn, AA. IABq 47, C.XV, A.2904, No.81. Pera, Radowitz'den Berlin'e...

8. Alman Vize Konsolosu von Zitkovasky'in 14 Ekim 1910'da Manastır'dan Berlin'e yolladığı gizli raporda "Talat Bey'in Selanik'te yapılan gizli bir Genç-Türkler toplantısında "gerçek Osmanlılaşmanın Balkanlardaki propagandaların sona ermesiyle mümkün olabileceğini, Bulgaristan'ın tek tehlike olarak gözüktüğünü, bu ilkeyi mümkün olduğu kadar Makedonya'da etkili olmaktan uzak tutmak gerektiğini" söylediğini yazmıştır. AA, Türki, No. 175, A. 18643, No.69.

9.1. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da ondört devletle ilgili olarak azınlıkların himayesi görüşülürken, Bulgaristan'da Türk, Ermeni, Yunan ve Musevi azınlıkların yaşadığı kabul edilmiştir.

10. Tüm bu Anlaşmalara rağmen çıkan sorunlar için bkz. Bilâl Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara 1986, ve Hüseyin Pazarıcı, "Uluslararası Hukuk ve Andlaşmalar Yönünden Bulgaristan'daki Türklerin Hakları", Dış Politika, Haziran, 1985, Sayı 2, s.5-7.

11. Allgemeine Zeitung, 16 Ocak 1887 de, "Bulgaristan" başlıklı yazısında Eksarkhğin sadece Bulgaristan'daki Ortodoks Bulgarların en üst ruhanî makamı olmayıp, aynı zamanda Prensiğin iç politikasına dair işleri de takip ettiğini belirtmektedir. (AA, Türki, No.175b,A.558.

merkezlerinde halkı Patrikhaneden ayrılarak Eksarklığa bağlanmaları için baskı altında tuttular. Kurulan Rum çeteleri de ters yönde halkı baskı yaptılar.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra açılan Meclis-i Mebusan'da çeteler konusu çok tartışıldı. Dahiliye Nazın Hüseyin Hilmi Paşa bu konuda Meclis'te şu açıklamayı yapıyordu." Bulgarlar 1319 yılına kadar Rum Patrikhanesine bağlı köyleri Eksarklığa bağlamak için cebir ve şiddet yoluna gitmezken, 1319 Bulgar İhtilalinden sonra, güç kullanmaya başladılar. Hükümet, çetelerin faaliyetlerinin engellenmesine kadar, çetelere direnemeyen zayıf halkı korumak için hangi köy hangi kiliseye resmen bağlı idiye, Hükümetçe mensubiyetlerinin o surette tanınması kararını aldı. Mezhep değiştirmek yasaklandı. 1319'dan itibaren Eksarkhaneye geçen köylerin kiliseleri kapatıldı. O köyde Patrikhaneye bağlı kalanlar varsa, kiliseler onlara verildi. Ülkede asayiş sağlanınca, isteyen yine dilediği mezhebe girebilecekti. II. Meşrutiyet'e kadar bu devam etti. Meşrutiyetin ilanı ile askerî birliklerin çekilmeleri üzerine tekrar sorun başladı. Meclis'in biran önce bu durumu bir kanunla çözmesi gerekmektedir"¹².

Böylece Babıâli, Bulgarlarla Rumlar arasında Bulgar Eksarkhanesinin kuruluşundan beri devam eden dinî çekişmeye bir çözüm bulma isteğini açıkça ortaya koyuyordu. Ancak gayrimüslim'milletvekilleri bu fikre karşı çıktılar.

Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi herkesin istediği mezhebe dahil olabileceğini, kendi lisanında eğitim görebileceğini, kendi kilisesinde ibadet edebileceğini, Kanunu Esasi ile de bu tabii hakların ilan edildiğini, Meclisi Mebusan'ın bu konuda karar veremeyeceğini savundu¹³. Gelibolu mebusu Nabi Efendi ise, "Bulgaristan'ın Ayastefanos'la istediği sınırların Berlin Anlaşmasıyla daraltılarak, Makedonya'nın Osmanlılarda kalmasından hoşnut olmadığını, bu amacına ulaşmak için Eksarkhane'den yararlanmayı düşündüğünü, Rusya'nın da panslavizm nedeniyle Eksarkhaneyi himaye ettiğini,

12. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I.C.1, İçtima Senesi 1, 17 Kanunusani 1324, Cumartesi, sh. 368-372. Dahiliye Nazın H. Hilmi Paşa, Milletvekili Dalçef Efendi'nin "Hükümetin Bulgar çetecilerine karşı çıkan Rum çetecileri himaye ettiği iddialarına" dair sorduğu soru üzerine verdiği tezkerede, tüm çetelerin aynı şiddet ve süratle takip edildiğini, konuya ilişkin belge ve istatistiklerle belirtmiştir.MMZC, C.2, Devre 1, İçtima Senesi 1, 16 Şubat 1324.

13. MMZC, aynı cilt, sh. 375.

Makedonya'daki Bulgarların Türk ve Rum zulmü bahanesiyle Rusya ve Avusturya'dan destek sağlayarak Bulgaristan'a ilhak etmek istediklerini" söylemiştir¹⁴.

Dalçef Efendi, "Bulgarların ana dilleriyle eğitimden mahrum kaldıkları iddialarının yanlış olduğunu, hiç Bulgar olmayan Drama kasabasında bile Bulgar mektebi açılmasına izin verildiğini belki fazlasıyla müsaadekârâne muamele edildiğini" savunmaktadır¹⁵.

Babıâli, Patrikhane ile Eksarklık arasındaki anlaşmazlığın en somut biçimde belirttiği kiliseler ve okullara ilişkin olarak bir layiha hazırladı: "Rum Patrikhanesi ve Bulgar Eksarklığı beyninde münazunfih olan kilise ve mektepler hakkındaki nizamname layihası". Bu layiha Meclis-i Mahsus-u Vükela'da görüşülüp bazı değişiklikler yapıldıktan sonra, incelenmek ve tasdik edilmek üzere Meclis-i Mebusan'a gönderildi¹⁶. Bu durum Rum ve Bulgar halkı heyecanlandırdı. Meclis'e, "İhtilafın biran evvel halli için" telgraflar çektiler¹⁷. Bulgarlar, kilise ve okulların bir kısmının kendilerine devredilmesini istemekteydiler.

Bu kanun layihasını görüşmek üzere Meclisi Mebusan'da bir Encümen kuruldu. Encümen, kanun layihasını inceleyerek onbir maddelik bir mazbata hazırladı ve Meclise sundu¹⁸. Rum milletvekilleri kiliselerin bir kısmının Bulgarlara verilmesini kabul edemeyeceklerini açıkladılar. Serfice mebusu Yorgo Boşo Efendi, "bu kiliselerin iki guruba dağıtılmasında hangi kıstasın esas olarak alınacağını" sorarak, "bahçesinde kendi ölülerinin gömülü olduğu kiliseleri karşı tarafa bırakamayacaklarını, Ortodoks Rum papazlarının yine Ortodoks olan Ulah, Sırp, Bulgar, Karadağ papazlarıyla birlikte ayin icra edemediklerini, Eksarkhaneye bağlı Bulgar papazlarını Ortodoksluktan ayrılmış olarak telakki ettiklerini, Meclis'in bu mezhep işini halletmeye katiyen yetkisi olmadığını" söylüyordu¹⁹.

14. MMZC. aynı cilt, sh.381.

15. MMZC.t.: 21, 19 Kanunusani 1324, C.I, s.417.

16. Sadrazam H. Hilmi Paşanın 23 Haziran 1325 tarihli tezkeresi. MMZC. devre 1, içtima senesi 1.C.5, sh.211, 24 Haziran 1325 Çarşamba, 107. İnikad, Celse 1.

17. MMZC. Devre 1, İçtima senesi 2, C.2, 20 Kanunusani 1325, 1. 34, Celse 1, sh.91: Yenice Vardar Rum ahalisinin telgrafına dair Dahiliye Nezaretinin 19 Kanunusani 1325 tarihli tezkiresi.

18. MMZC Devre 1, İçtima Senesi 2, cilt 2, 23 Şubat 1325, İçtima 50, celse 2, sh.624.

19. Aynı cilt sh.628.

ise, onlann temin ettiği hakkı kaldıran bir kanun yapmamaya mecbursunuz" diyordu²⁹.

Yorgi Honeus Efendi (Selanik), Bulgar Eksarklığını kuran fermana göre, bir köy halkının üçte ikisinin Eksarklığa bağlanması halinde hükümetin onları bir cemaat olarak kabul edeceğini ve onlara kilise ve mektep inşa izni vereceğini, böylece o fermanla da kilise ve mekteplerin eskiden kim için kurulmuş ise onlar elinde kalacağını açık olduğunu savunmuştur³⁰.

Hırsto Dalçef Efendi (Selanik), Eksarklığın kuruluşuna 4-5 yıl kalıncaya kadar Osmanlı Devletinde tüm Ortodokslara "Rum" denildiğini³¹, Rum Patrikhanesinin ruhanî makam olmaktan çıkıp Rum milletinin ruhanî makamlığına dönüşmesi üzerine Bulgarların ayrıldıklarını, meşrutiyetin icabı olarak Sırp, Ulah ve Arnavutların da ayrılacaklarını, Kanunu Esasi'nin herkesin kendi lisanında ayin icrasını ve ibadet, vicdan serbestisini getirdiğini söylemiştir.

Pançedoref Efendi (Manastır) Hükümetin Bulgar ahalinin 40 yıldır haklarını teslim edegeldiğini, bir ahalinin kendi lisanıyla, ibadet etme isteğini hükümetin hep tasvip ettiğini, yalnız 1319'da bazı çeteler halka zorla kilise değiştirttiği için Hüseyin Hilmi Paşa'nın 6 yıl (1325'e kadar) bütün kiliseleri buldukları hâl üzerine bıraktığını, bir kısmını da kapattığını Patrikhanenin değil, halkın kilise üzerinde tasarruf hakkı olduğunu, Katolik mezhebinin mensuplarının milliyetlerine hiç dokunmadığını, halbuki Rum Patrikhanesinin Rumlar dışında papaz seçmediğini veya papazlık dışında ruhanî bir sıfat vermediğini, halbuki Fatih'in fermanının o zamanki Rum namı altında olan tüm Ortodoksları kapsadığını savundu³².

29. a.g.c., sh.18.

30. a.g.c., sh. 19-20.

31. Patrikhane bu tutumunu Eksarklığın kurulmasından sonra da değiştirmemiştir. 1905'de Makedonya'da yapılan nüfus sayımından telaşa kapılan Rum Patriği Babıâli'ye bir ulti-matom yolladı. Bu kabul edilerek Vilayet-i Selâse Müfettişliğine gönderildi. Ültimatoma göre, kendi dillerinden başka, Rumca'yı da konuşan halk ister Ulah, ister Arnavud olsun, okul ve kiliselerde Rumca konuşulduğundan Rum-Ortodoks adı altında kayda geçecekti. Eksarklığa mensup olanların milliyetleri tesbit edilecekti (Bulgar, Ulah, Ermeni olarak), 20 Ekim 1321 tarihli sayım sonucuna göre ise Makedonya'da 482.721 Türk vardı. Patrikhaneye 202.862 ve Bulgar Eksarklığına 226.600 Ortodoks kayıtlı idiler. Turgut Işksal, "Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1971, sa.43, sh.13-19.

32. a.g.c. sh.21.

Hasan Fehmi Efendi (Sinop): "Aranızdaki fenalığı kaldırmak için şu hükümet her türlü müşkülata rağmen 40-50 bin lira sarfıyla yeni kiliseler, inşama çalışıyor. Hükümet bir karyede tek bir Rum kalsa bile, sırf çatışma bitsin diye onun için bir kilise yapalım diyor. Artık, herkes bu Meclis'in adaletini kabul etmeli. Dünyanın hiçbir parlamentosunda azınlık hukukuna riayet suretiyle mezheplerden doğan bir dava için hüküm verilmemiştir. Bu ilk olacaktır"³³ demektedir.

Hasan Fehmi Efendi, burada hem Hükümetin fedakârlığını, hem de azınlık haklarına verilen önemi haklı olarak vurgulamaktadır³⁴.

Antalya mebusu Mehmet Hamdi Efendi", ihtilâfın dinî değil, siyasî olduğunu, Osmanlı siyasetine Patrikhanenin Hükümetten daha fazla önem verdiğini ya da Patrikhanenin ayrı bir siyasi menfaati bulunduğunu" söyleyerek önemli bir noktaya dikkat çekmiştir³⁵. Nitekim, Pavli Karolidi Efendi (İzmir), "Hükümetin kiliselere müdahalesinin fayda vermediğini, Kırım savaşının bu yüzden çıktığını, Rumlarla Bulgarlar arasında dinî değil, siyasî çekişme olduğunu" belirterek, bu nedenlerle kiliseler Kanununun reddedilmesini istemiştir³⁶.

Mama Pulo Efendi (Ergiri)de kendisinin Ortodoks ve Yanya'lı olduğunu, köyünde herkesin Arnavutça konuştuğunu ve kilisede de Arnavutça dua etmelerini kimsenin engellemediğini, işi kavmiyet meselesi haline dönüştürmenin Devlete zarar vereceğini belirtmiştir³⁷. Gani Bey (Denizli) ise bunun din değil, kavmiyet meselesi ve kilise binalarının bir perde olduğunu söylemiştir³⁸.

Kozmide Pandelâki Efendi, Bulgarlarla Rumlar arasında bir mezhep farkı olmadığını, fermanların hangi kilisenin kime verileceğini belirlemiş olduğunu, Bulgarların vaktiyle yapımına para verdikleri kilisenin karşı tarafa terkine razı olmadıklarını, halbuki bir köyde kilise yapılıırken sadece Hıristiyanlar değil, müslümanların bile para verdiğini söylemiştir³⁹.

33. a.g.c. sh. 22.

34. Azınlık mebuslarının da bulunduğu Mecliste, 17 Mart 1325'de Rum, Bulgar, Ermeni mebuslar için senede Uç gün paskalya tatili tanınması kabul edilmiştir. MMZC. Devre 1, İçtima senesi, 1.C2. İçtima No.49 sh. 553.

35. MMZC c.6 Devre 1, İçtima senesi 1, İçtima 136, 6 Ağustos 1325 sh. 581.

36. a.g.c. sh.552.

37. a.g.c. sh.557.

38. a.g.c. sh. 558.

39. a.g.c. sh.568.

Manastır mebusu Pañçef Efendi ise, Patrikhanenin sadece kendi yararına çalıştığını, fermanların müktesep hak vermediğini, sadece izin mahiyetinde olduğunu, kilisenin tüm köye ait olduğunu savunmuştur⁴⁰.

Aynı yıla ait Meclisi Ayan zabıtlarına bakıldığında sorunun oraya da yansıdığını görmekteyiz. Kanunun • Meclisi Mebusanda görüşülmesi üzerine, Rum halkın mitingler düzenleyerek, Rum Patriğinin de istidalar yollayarak Meclisi Ayan'a rahatsızlıklarını iletikleri gözlenmektedir⁴¹.

Meclis-i Mebusan'da ise tartışmalar tüm şiddetiyle sürmektedir. Yorgi Honeus Efendi (Selanik), hükümetin kaç kilise olduğunu tespit edip, istatistikleri takdimini ve biran evvel kiliseleri inşa etmesini istedi⁴².

Mehmet Vehbi Efendi (Konya), "Hükümetin tüm parasını vermesi halinde bile mabedi olmayan her köye kilise inşasına gücünün yetmeyeceğini, böyle bir borcu da olmadığını, bir köyde bir kilise varsa onun bir tarafa verilmesini, diğer tarafın birleşerek Hükümetin tarif ve tensibi ile kilise yapabileceğini" söyledi, istanbul mebusu K. Pandelâki Efendi de ona katıldı⁴³.

Kırkkilise mebusu Mustafa Arif Bey ise, bu görüşleri doğru bulmadığını, hükümetin asayışı temin için ahalinin menfaatini karşılayacak tedbir ve vasıtalara başvurması gerektiğini belirtir⁴⁴.

Ohannes Varteks Efendi (Erzurum), "Önemli olan Osmanlı milletini bu gaileden kurtarmaktır. Bulgar arkadaşların vicdan hürriyetine hanel gelmesi iddialarını kabul edemem. Memnuniyetle derim ki, şimdiye kadar Osmanlı memleketinde iki gayrimüslim unsur arasında vicdan hürriyetine muhalif bir harekette bulunulmamıştır. Kim ki kiliseden ayrılır, şizmatiktir... o kiliseden pay ve hisse alamaz"⁴⁵ diyordu.

40. a.g.c. sh.578 (Celse 2, İçtima 138).

41. *Filorina Rum ahalisinin MM.da* Kiliseler kanununun görüşülmesini, protesto mitingi. Meclisi Ayan ZC Devre I, İçtima senesi 2, 1. Cilt, İçtima 13,24 Teşrinisani 1325 (1909) celse 2, sh.110. Rum Patriğinin, "Rumların hakları ve Bulgarların şizmatik olarak ilanının Hükümet tarafından tasdikine ilişkin dilekçesi, Meclisin mezhep işleriyle uğraşmayacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. MAZC. aynı cilt, 10 Kanunusani 1325, 1:29 celse 1, sh.260.

42. a.g.c. sh. 126-128, Aynı görüşü 6 yıl Rumeli'de oturan Mehmet Tevfik Efendi (Kengiri)de savunur, sh.127.

43. a.g.c. sh.126.

44. a.g.c. sh. 126.

45. a.g.c.sh.133-138.

Denizli mebusu Gani Efendi, "bunun din meselesi olmadığını, Rumeli'deki azınlıkların her birinin kendisini fazla büyük ve nüfusa malik görmek istediklerini, bu maksada da kiliseyi alet ettiklerini, birbirlerine manevi baskı yaptıklarını" savunuyordu⁴⁶.

Yorgo Başo Efendi (Serfice), "cemaatlerin istedikleri gibi tedris ve ayın icra ettiklerini, Rum mekteplerinde resmî lisanın Rumca olmasının normal olduğunu, bir Ulahın orada Ulahça ders görmek istemeyeceğini, ama dilerse ayrı bir okul yaparak kendi lisanıyla eğitime devam edebileceğini, kendi kilisesini yapabileceğini" belirtiyordu⁴⁷.

Kütahya Mebusu Ahmet Ferit Bey ise, "vicdan hürriyetini muhafaza etmek için Arnavut ve Ulahlar için de birer Eksarklık kurulmasının mantıklı ve akla uygun olacağını" savunuyordu.

Kanunun ikinci kare müzakeresinde, Meclisi Mebusan'da bir konuşma yapan Rum Haris Varvaka Efendi (Serfice), Osmanlı Hükümetinin hiç bir vakit vicdan hürriyetine aykırı hareket etmediğini, din ve mezhep değiştirenleri engellemediğini belirtmiştir⁴⁸.

Adliye Nazın Necmettin Molla Bey yaptığı konuşmada, "bu ihtilafın siyasî olduğuna şüphe olmadığına, koydukları kanunun da siyasi bir tedbir olduğunu, kilisesiz kalanlara kilise yaptıklarını" vurgularken "biz istemiyoruz" şeklinde müdahaleler olmuştur. Nazır, Siz istemiyorsunuz, ama hükümet nizai bertaraf etmek istiyor, hakkı tasarrufu kaldırmıyor, bilakis her iki tarafında kilisede ibadet hakkı mevcut iken, hem Rumlar, hem Bulgarlar aynı kilisede ibadet etsinler, edemiyorsunuz, niza çıkarıyorsunuz.

İşte hükümet, bu nizayı kaldırmak için ve buna tedbir olmak üzere de bir kilise yapıyor, fakat yapılan kiliseyi bir tarafa vermek, diğer kiliseyi de bir tarafa vermek için en makul, en mantıklı olmak üzere ekseriyet esasını kabul etti. Aslında niza yoksa, buyurun ibadet ediniz, ikiniz de mutasarrıfsınız diyor, niza ediyorsanız, bu nizan neticesi olmak üzere hükümet de kamu yaran kuralına göre, diğer tarafa bir kilise yapıyor. Ne kimsenin tasarrufuna dokunuluyor, ne de serî ahkama muhalif bulunuyor. Benim söylediklerimde

46. a.g.c.,sh.131.

47. a.g.c., sh.146.

48. MMZC. devre 1, içtima senesi 2, ö.cilt, İçtima: 122,12 Haziran 1326, celse 2, sh.558.

mi, yoksa sizinkinde mi hak ve adalet var"? diyerek konuşmasını tamamlamıştır⁴⁹.

Mavroyani Bey Meclis-i Ayan'da yaptığı konuşmada "dünyada mevcut tüm Ortodoksların ruhanî merkezi olan İstanbul Rum Patrikhanesi'nin bir cemaatin Ortodoks mezhebinin gösterdiği yoldan çıktığını resmen beyan etmesi halinde, bu konuda bir fikir beyan etme yetkisinden mahrum olan tüm makam ve şahıslar bu kararın kabul etmek zorundadırlar"⁵⁰ diyerek, Patrikhanenin şizmatik kararını Babıâli'nin de kabul etmek zorunda olduğunu ve kiliselerin Rumlara aidiyetini belirtiyordu.

Ulah asıllı Besarya Efendi ise, en az 100-200 kilise daha yapılacağını, bu kiliselerin yapımı için Hıristiyanlardan hiç bir fedakârlık istemediğini, bu fedâkârlığı üstlenenin Osmanlı Hükümeti olduğunu belirterek, bunun Hıristiyanlık açısından zarar mı kazanç mı olduğunu soruyor ve şunları ekliyordu: "Hükümet bir İslâm Hükümeti olmasına rağmen memleketin iyiliği için Hıristiyanlara kilise yaptırıyor. Kiliseleri ekseriyete veriyor ama azınlık mahzun bırakılmıyor. Bunun yalnız Osmanlı Devleti için değil, bütün Avrupa için önemi her türlü takdirin üstündedir"⁵¹.

Gabriyel Noradonkiyan Efendi'nin, "konunun acil olup* olmadığı" sorusuna cevap veren Adliye Nazın, "bir kısım Osmanlı tebasının serbestçe ayin icra edemediğini, bundan daha iyi aciliyet şartı aranmaması gerektiğini, üstelik kabristanlarla ilgili sorunun da büyük olduğunu, ölenlerin cenazelerinin ortada kaldığını, ülkede asişin bozulduğunu" belirtmiştir⁵².

Kanun tasansı sonunda Meclis-i Ayan'da da kabul edildi ve aynı yıl yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu kanunla, Rum Patrikhanesiyle Bulgar Eksarkhanesine mensubiyetlerini beyan eden ahalinin sorunlarının nasıl halledileceği, bir köydeki kilise ve okulların iki gurup arasında bölüştürülme şekli, devletin bu kurumlardan mahrum kalan tarafa nakdî yardımı hükme bağlandı. Ayrıca, bu konuda çıkacak ihtilâfların nizamiye mahkemelerince çözüleceği, kanunun

49. a.g.c. sh. 560.

50. MAZC. Devre 1, İçtima Senesi 1, 2.Cilt (1910), i:94, 14 Haziran 1326, celse 2, sh.604-606.

51. aynı cilt, sh.607.

52. aynı cilt.

yürürlüğe girmesinden sonra cemaatler arasında vukubulacak mezhep değiştirmelerinin kilise ve mekteplerini aidiyetini değiştirmeyeceği de belirtildi. Bu kanuna göre, Hükümetin yardımıyla inşa edilecek kiliseler için Ferman çıkarılmasına gerek yoktu. Vilayetin İdare Meclisi kararına binaen, Vilayete ruhsat verilecek ve hemen inşaata başlanacaktı. Kilisenin inşa edileceği araziye göre tayin ve tahsis edilecek mukataa bedeli İstanbul'dan istenecekti.

1910 yılı bütçesine yeni kilise ve mektepler yapılması için 4 milyon kuruş konu".

Ertesi yıl, 1911'de, bu paranın harcanamayan miktarının 1911 yılında sarfedilmesinde, mezuniyet verilmesi hakkındaki kanun layihası kabul edilirken⁵⁴, bu konuda kurulan Encümenin mazbatasında, 1910 yılında ayrılan para ile yapılanlar şöyle açıklanmıştır: "4 milyon kuruşun 1.500.000 kuruşu Selanik ve 1 milyon kuruşu Manastır vilayetlerine havale edildi. Kalan 1.500.000 kuruş ilerde görülecek lüzum ve ihtiyaç üzerine havale edilmek üzere merkez de bırakıldı. Gönderilen paranın Selanik Vilayetinde 300.000 kuruşu sarfedildi. Bu konudaki ihtilafların halli ve keşifnamelerin tanzimi ile uğraşarak, inşaat mevsimi geçtiği için kalanı sarf edilemedi. Ertesi inşaat mevsiminde hemen işe başlanılmak için kalan para 1911 yılı bütçesine alındı⁵⁵.

Görüldüğü gibi Osmanlı Hükümeti Rum ve Bulgar cemaatleri arasındaki bu ihtilafı çözmek için konuyu bir kanun tasarısı şeklinde Meclislere getirmiş ve çeşitli etnik kökenlerden gelen, farklı din ve mezheplere mensup olan mebuslarca serbestçe tartışılmasını sağlamıştır. Özellikle Rum ve Bulgar mebusları hiç bir şeyden çekinmeden, büyük bir hürriyet içinde düşüncülerini ortaya koymuşlar, Hükümeti bazen ağır bir dille yererken, bazan da bu konudaki tarafsız ve iyi niyetli çabalan övmekten kendilerini alamamışlardır. Mezhep işlerinin Meclis'te görüşülemeyeceğini, bunun Kanun Esasi'deki hürriyetlere aykırı olduğunu, herkesin kendi dilinde ibadet ve eğitim yapabileceğini savunan milletvekillerinin yanısıra, konu-

53. MMZC, C.4, Devre 1, İçtima senesi m i:60, 5 Mart 1327(1911) celse 1, sh.113, Kilise ve okullar için sarfedilecek bu paraya dair kanun layihası Meclis-i Ayan'da okunurken Damat Ferit Paşa bu kanuna esasen muhalif olduğu için rey kullanmayacağını açıklamıştır. MAZC. Devre 1, İçtima Senesi 3, 1 cilt, i:9, 17 Teşrinisani 1326 (1910) celse 1, sn. 179.

54. Dahiliye Nezaretine bu konuda mezuniyet verilmesine ilişkin karar: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, C.2, Devre 1, İçtima senesi 3, i:47, 17 Mart 1327.

55. a.g.c, sh.208.

EK-1

İ: 122 12 Haziran 1326 C: 2
 Devre : 1
 İçtima : ü
 İnikat : 122

Kiliseler Kanununun 3. maddesinin Değiştirilmesine Dair Teklif

(Teklif red edildi)

Reye iştirak edenler : 109
 Kabul edenler : 24
 Red edenler : 85

(Kabul Edenler)

AYDIN	Üsküp
Aristidi Paşa	Aleksandır Pavliç Efendi
İzmir	MANASTIR
Pavli Karolidi Efendi	Tarayan Nail Efendi
BEYRUT	Şahin Taki Bey
Rıza Es-Sulh Bey	Serfice
CEZÂİRİ BAHRİ SEFİT	Hanis Vamvaka Efendi
Midilli	Yorgi Boşo Efendi
Panayot Bostan Efendi	MUSUL
Salta Mihailos Efendi	Davut Yusufani Efendi
EDİRNE	SELANİK
Gelibolu	Artas Yorgaki Efendi
Narlı Efendi	Siroz
İSTANBUL	Dimitro Dinkob Efendi
Kostantin Kostantinidi Efendi	TRABZON
Kozmidi Pandelaki Efendi	Matyo Kokidi Efendi
KONYA	YANYA
Niğde	Dimitraki Dinkas Efendi
Yorgaki Kurtoğlu Efendi	Kostantin Sûrla Efendi

Ergiri
Yanko Mamapulo Efendi

ÇATALCA
Dimitri Zafirooulos Efendi

YEMEN
Hudeyde
Zühtü Efendi

KARESİ
Kostantin Savapulos Efendi
ADANA

(Reddedenler)

Ali Münif Bey
Cebelibereket
Mersin
Arif Hikmet Bey

BAĞDAT
İsmail Hakkı Bey

ANKARA
Hacı Mustafa Efendi
Kasım Nuri Efendi
Mehmet Talat Bey

BİTLİS
Arif Efendi

Çorum
Ali Osman Bey
Mehmet Münir Bey

Siirt
Abdurrezzak Efendi

Kayseri
Ömer Mümtaz Bey
Kırşehir
Ali Rıza Efendi
Mahmut Mahir Bey

CEZAYİRİ BAHRİ SEFİT
DİYARBEKİR
Ergani
İbrahim Hakkı Efendi

Yozgat
Edip Bey

Mardin
Siverek
Nurettin Bey

AYDIN
Denizli
Ahmet Muhip Efendi
Gani Bey

EDİRNE
Faiz Bey
Mehmet Talat Bey

İzmir
Mehmet Sait Efendi
Nişim Mazelyah Efendi
Seyyit Bey
Menteşe
Haliy Bey

Gümölcüne
Hasan Fehmi Bey

Tekfurdağı
Agop Boyacıyan Efendi
Mehmet Adil Bey

ERZURUM
Ahmet Ziya Efendi
Erzincan
Osman Fevzi Efendi

HALEP

Artin Efendi
Hacı Hasan Efendi

Hüdavendigâr

Bursa
Mehmet Tahir Bey
Sabri Hayali Bey
Ertuğrul
Mehmet Sadık Efendi
Karahisansahip
Mehmet Salim Efendi
Rıza Paşa

Kütahya
Cemal Bey

İSTANBUL

Ahmet Nesimi Bey

KASTAMONU

İsmail Mahir Efendi
Necmettin Molla Bey

Kengin

Mehmet Tevfik Bey

Sinop

Hasan Fehmi Efendi

KONYA

İsparta
Hacı Eğref Bey

Niğde

Hayri Bey

KOSOVA

İpek
Ahmet Hamdi Efendi
Ali Haydar Efendi
İbrahim Efendi

Priştine

Şaban Paşa
Prizren
Şerif Efendi
Taşlıca
Ali Vasfi Bey

MANASTIR

Mehmet Vasıf Bey
Pancedoref Efendi
Görüce
Filip Mise Efendi

SELANİK

Emanüel Karasu Efendi
Rahmi bey
Velahof Efendi

Drama

Agah Bey
Rıza Bey
Siroz
Hristo Dalçef Efendi
Mithat Şükrü Bey
Naşit Bey

SİVAS

Mustafa Ziya Efendi
Ömer Şevki Bey

Amasya

Arif Fazil Efendi

Karahisar Şarkı

Mustafa Hayri Efendi

TRABLUSGARP

Mahmut Naci Bey
Sadık Bey
Celebigarbi
Süleyman El-Baruni Efendi

TRABZON

İzzet Bey
Mahmut İmadettin Bey
Mehmet Emin Efendi

LAZİSTAN

Ahmet Paşa

YEMEN

Hudeyde
Mahmut Nedim Bey

San'a

Abdullah Efendi
Ahmet Yahya Efendi
Hüseyin Bin Ali Efendi

ASİR

Ali Bin Hasan Efendi

BİNGAZİ

Ömer Mansur Paşa
BOLU

Mehmet Habip Efendi

CANIK

Mehmet Ali Bey
Nail Bey

İZMİT

R ü ş t ü B e y

KARESİ

A l i G a l i p E f e n d i

Muharrem Hesbî Efendi

KUDUSÜ ŞERİF

T T T T T Ç Ç Ç Ç Ç
^ ^ f

R u h ü El-Halîdî Bey
Safeet Efendi